

فرا روش پژوهشهای مدیریت اسلامی در ایران (مورد مطالعه: مقاله‌های علمی - پژوهشی ۱۳۸۰ تا ۱۳۹۴)

امیر صادقی *

اصغر مشبکی اصفهانی **

اسداله کرد نائیج ***

سید حمید خداداد حسینی ****

پذیرش نهایی: ۹۴/۱۱/۲۰

دریافت مقاله: ۹۴/۱۰/۲۲

چکیده

این پژوهش با هدف نقد روش‌شناسی پژوهشهای مدیریت اسلامی با رویکرد فراروش انجام شده است. سؤال اصلی پژوهش این است که آیا پژوهشهای مدیریت اسلامی از نظر روش‌شناسی مسیر صحیحی را به‌منظور توسعه مدیریت اسلامی طی کرده است. با توجه به جستجوی پایگاه‌های اطلاعاتی معتبر از بین پژوهشهای مدیریت اسلامی، که در بازه زمانی سال ۱۳۸۰ تا ابتدای ۱۳۹۴ انجام شده، فقط مقاله‌هایی که در مجله‌های علمی - پژوهشی مصوب وزارت علوم، تحقیقات و فناوری چاپ شده است، انتخاب شد. با این معیار در مجموع ۶۴ مقاله استخراج و مورد بررسی قرار گرفت. روش پژوهش مقاله، فراروش است که از زیرمجموعه‌های فرا مطالعه است. از جمله نتایج تحقیق می‌توان به کمبود فعالیتهای پژوهشی در حوزه مدیریت اسلامی و عدم تطبیق روش‌شناسی تحقیق از نظر مواردی همچون منابع مورد استفاده، روایی و پایایی، روش تحقیق، جامعه و نمونه پژوهشها، به‌منظور توسعه مدیریت اسلامی اشاره کرد.

کلید واژه‌ها: فرا روش و مدیریت، مدیریت اسلامی، نقد و فرا مطالعه در مدیریت، روش‌شناسی پژوهشهای مدیریت.

* دانشجوی دکتری مدیریت بازاریابی بین‌الملل دانشگاه تربیت مدرس، عضو هیات علمی دانشگاه هوایی شهید ستاری، تهران

amir.sadeqi@modares.ac.ir

** نویسنده مسئول: استاد گروه مدیریت بازرگانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران

moshabak@modares.ac.ir

naeij@modares.ac.ir

*** دانشیار گروه مدیریت بازرگانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران

khodadad@modares.ac.ir

**** استاد گروه مدیریت بازرگانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران

مقدمه

تحول در علوم انسانی یکی از خواسته‌های مقام معظم رهبری است که همواره در سالیان اخیر مورد تأکید ایشان بوده است؛ به عنوان مثال ایشان در دیدار اعضای شورای انقلاب فرهنگی در ۱۳۹۲/۰۹/۱۹ فرمودند: "اساسی‌ترین کار این است که مبنای علمی و فلسفی تحول علوم انسانی باید تدوین بشود؛ این کار اساسی و کار اولی است که بایستی انجام بگیرد". بنابراین تحول در علوم انسانی، بسیار مهم و حیاتی است. این تحول زمانی برای ایران کارساز خواهد بود که با رویکردی اسلامی صورت گیرد.

پیروی محض و کورکورانه از نظریات و نسخه‌های غربی در حوزه علوم انسانی و بویژه مدیریت نمی‌تواند پاسخگوی نیازهای جامعه اسلامی به این علوم باشد. جامعه اسلامی به علوم انسانی‌ای نیاز دارد که با تکیه بر منابع متقن و سعادتبخش بتواند در راه رسیدن به تعالی و رشد گام بردارد (باقری و کاظمی نجف‌آبادی، ۱۳۹۲). چیزی به نام مدیریت در تمام کشورها وجود دارد؛ اما معنای آن به مقدار کم یا زیاد از کشوری به کشور دیگر متفاوت است. معنای مدیریت با توجه به بینش تاریخی، فرهنگی و اوضاع محلی، که فرایندها، مسائل و فلسفه‌های آن قرار دارد، شکل می‌گیرد. مدیریت پدیده‌ای نیست که بتوان آن را از دیگر فرایندهایی جدا کرد که در هر جامعه رخ می‌دهد. مدیریت به روشنی با دین و باورها در خصوص علم رابطه دارد (هافستد، ۱۹۹۳). در اهمیت مدیریت اسلامی همین بس که خداوند، خود از اولین مدیران اسلامی است. "يُدَبِّرُ الْأُمْرَ مِنَ السَّمَاءِ إِلَى الْأَرْضِ ثُمَّ يُعْرِجُ إِلَيْهِ فِي يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُ أَلْفَ سَنَةٍ مِمَّا تَعُدُّونَ" (سجده/۵): کار [جهان] را از آسمان [گرفته] تا زمین، اداره می‌کند، آن گاه [نتیجه و گزارش آن] در روزی که مقداش - آن چنان که شما [آدمیان] برمی‌شمارید - هزار سال است به سوی او بالا می‌رود. هدف مدیریت اسلامی رشد و بالندگی مدیران، مبتنی بر نظام مدیریت تدوین یافته بر مبنای ارزشهای اسلامی است (وفائی، ۱۳۷۹).

رویکرد مدیریت اسلامی شامل پارادایم فکری است (علی احمدی و علی احمدی، ۱۳۸۰). مدیریت اسلامی لزوماً باید براساس مبانی فکری (پارادایم) اسلامی شکل بگیرد (مهدوی راد و صادقی، ۱۳۹۳). پارادایم، نوعی جهان بینی است که ماهیت "جهان"، جایگاه فرد در آن و دامنه

روابط احتمالی او نسبت به جهان و اجزای آن را مشخص می‌کند. پارادایم‌های پژوهشی، چارچوبهای پژوهشی را برای پژوهشگران فراهم می‌کند (دانایی فرد و همکاران، ۱۳۹۰: ۳۳). پارادایمها سازه‌های انسانی است و این سازه‌ها، هستی‌شناسی، شناخت‌شناسی و روش‌شناسی خاص خود را دارد. منظور از هستی‌شناسی، شناخت واقعیت یا ماهیت موجودات و جهان هستی است. شناخت‌شناسی، درک و شناخت ریشه، ماهیت و اعتبار دانش در رابطه با خود دانش است؛ از این رو آن را نظریه دانش نامیده‌اند. منظور از روش‌شناسی چگونگی دانستن و دستیابی به دانش است (همان: ۳۴). انسان برای جستجو و پیدا کردن حقیقت پدیدارهای جهان، بیش از خود شناخت به روش شناخت نیازمند است. نقاط عطف تحول علمی در اثر تحول در روش‌شناسی به وجود آمده است. بدون تحول روش‌شناسی، شناخت متحول نخواهد شد. روش، یک یا چند عمل معین نیست؛ بلکه فرایندی از فعالیتهای منظم و متوالی برای رسیدن به هدفی از پیش تعیین شده است (عابدی جعفری و همکاران، ۱۳۸۹). اعتبار و ارزش هر علمی به روش شناختی‌ای مبتنی است که در آن علم به کار می‌رود (سرلک و همکاران، ۱۳۹۱). بر این اساس، بهره‌مندی از «روشهای تحقیق» به منظور مشخص کردن نظریه‌های مورد نیاز، کاملاً ضروری و اجتناب‌ناپذیر به نظر می‌رسد (افجه و همکاران، ۱۳۹۳). این موضوع به شکل جدی‌تری در علوم انسانی مطرح است؛ چرا که ارتباط این علوم با باورهای دینی بیش از علوم طبیعی است و تأثیرپذیری آنها از جهان‌بینی و فرهنگ جامعه‌ای که در آن تولید می‌شود، بیش از علوم طبیعی است (فنایی اشکوری، ۱۳۹۱).

با توجه به اهمیت روش‌شناسی در پژوهشهای مدیریت اسلامی، هدف اصلی پژوهش، بررسی و نقد بخش روش‌شناسی پژوهشهای مدیریت اسلامی است. سؤال اصلی پژوهش: آیا پژوهشهای مدیریت اسلامی برای پیشرفت این رشته از نظر روش‌شناسی، مسیر صحیحی را می‌پیماید؟ هم‌چنین چه اشکالهایی در پژوهشهای مدیریت اسلامی (از نظر روش‌شناسی)، این حوزه را بیشتر تحت تأثیر قرار داده است؟ بر این اساس ابتدا ادبیات تحقیق در زمینه مدیریت اسلامی و پژوهشهای مربوط، مطرح، و سپس روش‌شناسی تحقیق بحث، و در نهایت فراروش پژوهشهای مدیریت اسلامی ارائه خواهد شد.

ادبیات پژوهش

تعریف مدیریت اسلامی

اندیشمندان اسلامی از مدیریت تعاریف مختلفی کرده‌اند. اگر بخواهیم برای مدیریت اسلامی از زمانی که بحث مدیریت در غرب مطرح شده است، تعاریفی ارائه کنیم، می‌توان به برخی از آنها در جدول ذیل اشاره کرد:

جدول ۱: برخی از تعاریف مدیریت اسلامی از دیدگاه اندیشمندان اسلامی

منبع	تعریف مدیریت اسلامی	اندیشمند / محقق
(تقوی دامغانی، ۱۳۹۳: ۱۹)	مدیریت انسانها و رهبری آنها عبارت است از فن بهتر بسیج کردن و بهتر سامان دادن و بهتر سازمان‌دادن و بهتر کنترل کردن نیروهای انسانی و به‌کار بردن آنها.	شهید علامه مرتضی مطهری
(مقیم، ۱۳۹۴: ۵۱)	اداره کردن و سیاست از دیدگاه اسلام، مدیریت حیات انسانها چه در حالت فردی و چه در حالت اجتماعی برای وصول به عالیترین هدفهای مادی و معنوی است.	علامه محمد تقی جعفری
(افجه، ۱۳۷۷: ۹)	مدیریت اسلامی، روش حل عادلانه مسائل اداری است؛ به عبارت دیگر به هر قاعده اساسی اداری که با فکر عدالت اجتماعی ارتباط داشته باشد می‌توان مدیریت اسلامی اطلاق کرد.	سید علی اکبر افجه
(امیری و عابدی جعفری، ۱۳۹۳: ۵۱)	مدیریت اسلامی، مجموعه خاصی از قضایا دربارهٔ اداره امور در ابعاد مختلف فردی، گروهی، سازمانی و اجتماعی است که با روش تعبیدی مورد استنباط و بررسی قرار می‌گیرد.	علی نقی امیری و حسن عابدی جعفری
(اعظمی، ۱۳۹۲: ۱۳)	مدیریت هنر و علم به کارگیری صحیح افراد و امکانات در جهت دستیابی به اهداف سازمانی است به گونه‌ای که با موازین شرع مغایرت نداشته باشد.	محمد حسن نبوی
(بهارستان، ۱۳۸۱)	مدیریت در اسلام (که رهبری حالتی خاص از آن است) بر اساس طرح و برنامه‌ای سازگار با مبانی اسلام و به سوی اهداف اسلام پسند است که فوق همه آنها قرب الهی قرار دارد و در این راستا، وسیله و کیفیت برخورد با افراد نیز باید مطابق موازین اسلامی باشد.	آیت الله محمد تقی مصباح یزدی

ادامه جدول ۱: برخی از تعاریف مدیریت اسلامی از دیدگاه اندیشمندان اسلامی

منبع	تعریف مدیریت اسلامی	اندیشمند / محقق
(ساجدی‌نیا، ۱۳۸۲: ۴۰)	مدیریت اسلامی مدیریتی است عقلایی و بر اساس ساختار فطرت و سرشت انسانی که تمامی تلاش خود را در جهت شأن و منزلت انسان به کار می‌گیرد و برای استقرار عدالت و رفع تبعیض و حاکمیت عقل و ارزشهای اصیل و تربیت انسان در ابعاد مختلف برنامه‌ریزی می‌کند.	محمد حسین ساجدی‌نیا
(نجاری، ۱۳۹۴: ۲۱)	مدیریت اسلامی، مدیریتی است که بر اساس نظریه‌پردازی و تولید علم از سوی دانشمندان مسلمان که با تکیه بر مبانی اسلامی و مفروضات بنیادین آن با روشهای مختلف اعم از تعبدی و تعقلی (تجربی) به منظور ایجاد یا بهبود رفتارها، روشها، فنون، ابزار، ساختارها و الگوها برای رفع مسائل و مشکلات و تأمین نیازهای مادی و معنوی و رشد و اعتلای جامعه اسلامی شکل می‌گیرد.	رضا نجاری
(محمودی، ۱۳۷۹)	مدیریت اسلامی، نظریه‌های متنوع از مجموع تعاملاتی است که کارکنان و مدیران مسلمان در یک بستر فرهنگی - اجتماعی اسلامی در رابطه با مسائل سازمانی با رویکردی علمی و معطوف به بهره‌وری در چارچوب قیود احترازی فقه اسلامی به‌وجود می‌آورند به‌گونه‌ای که در راستای اهداف سازمانی و در چارچوب آن زمینه‌ساز رشد انسانی اعضا شود.	جعفر محمودی

رویکرد دیگری که در بیان چیستی و تعریف مدیریت اسلامی به چشم می‌خورد، بحث درباره موضوع است. در این رابطه دو دیدگاه قابل مشاهده است: یک دیدگاه معتقد است که تعیین موضوع یکی از ارکان مهم و قوام‌بخش مدیریت اسلامی است. دیدگاه دیگر این است که اصولاً ارائه موضوعی جامع برای مدیریت اسلامی را غیر ممکن می‌داند. کسانی که دیدگاه اول را پذیرفته‌اند، هر یک موضوعی خاص را برای مدیریت اسلامی عنوان و محدوده آن را مشخص کرده‌اند. معتقدان به دیدگاه دوم بر این باورند که با توجه به گستردگی و تنوع مطالب متون مدیریت اسلامی، هر گونه تلاش به منظور ارائه موضوع مشخص برای مدیریت اسلامی بی‌فایده است؛ چرا که اصولاً اصرار بر تعریف موضوع برای هر علم، محل تردید است. به نظر می‌رسد در دانش مدیریت و به طریق اولی در مدیریت اسلامی نمی‌توان موضوع معینی را شناسایی کرد (امیری و عابدی جعفری، ۱۳۹۳: ۵۸ و ۵۹). با توجه به تعاریف ارائه شده، که تنها بخشی از

تعریفهای گوناگون صاحب‌نظران مدیریت اسلامی است، یکی از نکات اساسی مشترک در تمام مفاهیم، متنوع بودن موضوعات مدیریت اسلامی است؛ یعنی مدیریت اسلامی هم مباحث مادی و هم مباحث معنوی را مورد بررسی قرار می‌دهد.

روشهای پژوهش در مدیریت اسلامی

برای رسیدن به حقیقت مدیریت در اسلام از راه‌های مختلفی می‌توان بهره برد که از جمله می‌توان به روشهایی اشاره کرد که تا کنون پژوهشگران مدیریت اسلامی از آنها استفاده کرده‌اند و به صورت ذیل دسته‌بندی می‌شود:

۱- گروهی از پژوهشگران با ضعف شناخت از مدیریت غربی و با توجه صرف به مدیریت در اسلام، مدیریت غربی را بکلی نفی کرده و وارد موضوع نشده‌اند در حالی که باید مدیریت را به عنوان علم شناخت تا بتوان با آن بدرستی برخورد کرد؛ همان‌گونه که پیشینیان ما با فلسفه یونان برخورد کردند.

۲- گروهی دیگر با خوب و صحیح فرض کردن مدیریت غربی، تلاش کرده‌اند با توجیه مسلمانی مدیریت غربی آن را به نوعی اسلامیزه کنند.

۳- به نظر می‌رسد باید کوشید تا آمیزه‌ای از روشها را برگزینیم یا تحقیق خود را مرحله‌ای کنیم. در این صورت امکان رسیدن به نتیجه کامل در این زمینه بیشتر است. در غیر این صورت به کارگیری هر یک از روشها به تنهایی نتایج ناقصی را به بار خواهد آورد. این روش را می‌توان روش تلفیقی مرحله‌ای شده نامید (عابدی جعفری و ازگلی، ۱۳۸۸). مراحل مختلف این روش در نمودار ۱ آمده است.

نمودار ۱: روش تلفیقی مرحله‌بندی شده تحقیق در مدیریت اسلامی (عابدی جعفری و ازگلی، ۱۳۸۸)

ترک‌زاده با اشاره به اینکه داده‌ها و اطلاعات پایه توسعه دانش مدیریت اسلامی عمدتاً کیفی، پربعد و پربرایند است، روش پژوهش فرایند چرخه‌ای تحلیل را مطرح کرده است. این روش شامل چهار مرحله گردآوری اطلاعات، کاهش احیاگرانه داده‌ها، سازماندهی و تحلیل اطلاعات، تفسیر و نتیجه‌گیری است (ترک‌زاده، ۱۳۸۸).

افچه و همکاران با قبول این پیشفرض، که قرآن کریم، کتاب هدایت و راهنمای همه انسانها در طول تاریخ است، الگوی استنباطی - اجتهادی را ارائه کرده‌اند. این الگو دارای یازده مرحله دارد:

- ۱ - مرور و تدبر در قرآن و شناسایی آیات مرتبط با موضوع پژوهش ۲ - استخراج مضامین و پیامهای مرتبط از تفسیر قرآن ۳ - استفاده از دو کدگذار برای اعتبارسنجی مضامین و پیامهای استخراج شده ۴ - اعتبارسنجی مفاهیم استخراج شده بر اساس تفسیر المیزان ۵ - تبیین نهایی مفاهیم

شناسایی شده ۶ - کدگذاری مفاهیم (پیامهای) استخراج شده ۷ - استخراج مقوله‌ها ۸ - استخراج مقوله‌های اصلی ۹ - تعیین روابط بین مقولات و ارائه الگوی مفهومی اولیه ۱۰ - اعتبارسنجی الگو بر اساس نظر خبرگان و ۱۱ - آزمون الگوی مفهومی نهایی پژوهش در محیط واقعی (افجه و همکاران، ۱۳۹۳).

با عنایت به آیات قرآن مجید و تقسیم‌بندیهای اندیشمندان اسلامی از ابزارهای شناخت، روش‌شناسی پژوهشها و مطالعات در حوزه مدیریت اسلامی را می‌توان به پنج دسته تقسیم کرد (نمودار ۲). اقسام شناخت و روشهای آن، نه گسسته از یکدیگر و نه در عرض هم است، بلکه با یکدیگر پیوندی انفکاک‌پذیر دارد و در طول یکدیگر است (مقیمی، ۱۳۹۴: ۸۹). بر خلاف نظریه‌های غربی مدیریت، که عمدتاً به روشهای حسی و تجربی متکی است، نظریات مدیریت اسلامی بر اساس طیف گوناگونی از روشهای شناخت و تحقیق شکل می‌گیرد و روشهای حسی به عنوان نازلترین روش پژوهش، مورد استفاده قرار می‌گیرد (همان: ۹۶).

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

نمودار ۲: روش شناسی مطالعات مدیریت اسلامی (مقیمی، ۱۳۹۴: ۸۹)

الگوی روش شناختی لاکاتوش - کوهن، الگویی مفهومی از برنامه‌ای است که می‌تواند به ایجاد ساختاری منظم و منسجم در مطالعات میان‌رشته‌ای مدیریت اسلامی کمک کند. کوهن، که از علم، تلقی جامعه‌شناختی دارد، بیان می‌کند که این، پارادیمها است که سؤالات ما را جهت می‌دهد و عالمان در دوره «علم عادی»، صرفاً «حل معما» می‌کنند. معمولاً دانشمندان از پیشفرضهای روش شناختی پارادیم، آگاهی تفصیلی ندارند و از آن دانش ضمنی دارند. کوهن ادعا می‌کند که پذیرش و تغییر پارادیم، شبیه پذیرش و تغییر دین است. پارادیمها علاوه بر پیشفرضهای مابعدالطبیعی، شامل سلسله‌ای از توصیه‌های روش شناختی نیز هست و از این نظر به برنامه پژوهشی

لاکاتوش شباهت دارد. لاکاتوش در تکمیل کار کوهن معتقد است که محققان، آن قدر آزاد و مختار نیستند که کاملاً دلخواه عمل کنند. آنها دارای برنامه راهبردی تحقیقاتی هستند که مشخص می‌کند کاوشهای کنونی و آینده آنها چگونه باید باشد. این برنامه پژوهشی، سلسله‌ای از «راهبردهای سلبی» و «راهبردهای ایجابی» دارد (گنجعلی و پارسازاده، ۱۳۹۰).

روش‌شناسی راهبردهای پژوهش تدبر در قرآن کریم، شامل راهبرد آیه‌محور، راهبرد سیاق‌محور، راهبرد سوره‌محور، راهبرد داستان‌محور و راهبرد مسئله‌محور است که به نحو استقرایی از دل پژوهش‌های مدیریت اسلامی دهه گذشته، استخراج شده است (لطیفی، ۱۳۹۰).

پیشینه پژوهش

اعظمی، پایان‌نامه‌ای با عنوان "شناسایی عوامل تعیین‌کننده در آسیب‌شناسی پژوهش‌های انجام شده درباره حوزه مدیریت اسلامی و ارائه راهکارهای لازم به منظور رفع آسیبها با استفاده از رویکرد AHP-QFD با تأکید بر منابع انسانی" در دانشکده مدیریت دانشگاه تهران انجام داده است. از جمله نتایج آن می‌توان به دسته‌بندی آسیبهای پژوهشهای مدیریت اسلامی در شش طبقه آسیبهای ساختاری، فرهنگی، سیاستگذاری، انسانی، روش‌شناختی و انگیزشی اشاره کرد. همچنین آسیبهای ساختاری به عنوان تاثیرگذارترین و مهمترین آسیبها شناخته شده، و آسیبهای سیاستگذاری، روش‌شناختی، فرهنگی، انسانی و انگیزشی به ترتیب در الویتهای بعد جای گرفته است (اعظمی، ۱۳۸۹).

مقاله‌ای با عنوان "فراروش تحقیقات انجام شده در زمینه عوامل مؤثر بر رضایت مشتری تحلیل اسنادی پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد و دکتری دانشگاه‌های دولتی تهران" در سال ۱۳۹۰ انجام شده است. ابزار این تحقیق چک لیست، و جامعه آماری تحقیق شامل ۳۳ پایان‌نامه کارشناسی ارشد و دکتری بوده است. نتایج نشان داد که پایان‌نامه‌های بررسی شده از نظر ملاحظات نمونه‌گیری، ذکر ابزار گردآوری داده‌ها و خود روش‌شناسی به طور اخص دارای مشکلات اساسی بوده‌اند (محمد نژاد شورکایی و همکاران، ۱۳۹۰).

مقاله‌ای با عنوان "مروری بر سیر تحقیقات مدیریت اسلامی در ایران" توسط عابدی جعفری و از گلی (۱۳۸۸) تدوین شده است. در این مقاله به منظور شناخت سیر تحول منابع مکتوب در اسلام

سعی شده است آثار عرضه شده در زمینه مدیریت اسلامی از زمان اثر تا پایان سال ۱۳۷۰، از ابعاد مختلف مورد بررسی اجمالی قرار گیرد. آن‌گاه به منظور بررسی علل کاستی‌ها به موانع تحقیق در مدیریت اسلامی به طور کلی اشاره شده است و سپس با ذکر دلایل، لزوم و اهمیت پرداختن به این موضوع، شروع کار را تشخیص مسئله می‌داند.

چاوشی (۱۳۸۸) مقاله‌ای با عنوان "بررسی رویکردهای نظری به مدیریت اسلامی" به چاپ رسانده است. روش این مقاله، تطبیقی است. در این مقاله نویسنده سعی می‌کند نظریات مختلف در حوزه مدیریت اسلامی را در کنار هم قرار دهد و پس از مقایسه دقیق آنها، طبقه‌بندی پیشنهادی از آنها ارائه کند. چاوشی، رویکردهای نظری به مدیریت اسلامی را شامل ۱) نظریه یا رویکرد نظری رشد در مدیریت اسلامی ۲) رویکرد اصولگرایی ۳) رویکرد اخلاق و ویژگی‌های مدیران اسلامی ۴) رویکرد وظایف مدیران مسلمان ۵) رویکرد تأثیر ارزشهای اسلامی بر مدیریت می‌داند.

مقاله‌ای با عنوان "بررسی تطبیقی روش‌شناسی تحقیق در مدیریت اسلامی در مقایسه با روش‌شناسیهای تحقیق در علوم مدیریت رایج" با روش تحلیل اسنادی و مطالعات کتابخانه‌ای انجام شده است. محقق ابتدا به ذکر کلیات و تعاریف پرداخته، و معنا و مفهوم روش‌شناسی و ارتباط تنگاتنگ آن را با نظریه‌پردازی بیان کرده، و ضمن مرور بر ادبیات روش‌شناسی در مدیریت با ذکر سه رویکرد متدولوژی قیاسی و متدولوژی استقرایی و استفاده از کلید واژه‌ها، روش‌شناسی تحقیق خود را در چهار مرحله تبیین نموده است (نجات بخش اصفهانی و باقری، ۱۳۸۸).

خنیفر (۱۳۸۴) در مقاله‌ای با عنوان "تحلیل محتوای ادبیات مدیریت اسلامی با تأکید بر آثار منتخب" با استفاده از روش تحلیل محتوا به بررسی ۲۰ اثر مدیریتی با موضوع و رویکرد مدیریت اسلامی پرداخته است. یافته‌های این پژوهش و نتایج، به چهار نمونه از چارچوبهای ادراکی منتهی شده که در واقع بر مبنای محتوای کتابهای مورد مطالعه طراحی و ارائه شده است.

امیری و عابدی جعفری رویکردهای حسی - تجربی، عقلی - فلسفی، عرفانی - شهودی، فقهی - اجتهادی و رویکرد اخلاقی را به عنوان رویکرد تلفیقی و ترکیبی، مطرح کرده‌اند (امیری و عابدی جعفری، ۱۳۹۳: ۹۵).

لطیفی حوزه مدیریت اسلامی را از حیث هدف، روش و منابع به این صورت طبقه‌بندی می‌کند: الف - پژوهشهای با صبغه فلسفی ب - پژوهشهای با صبغه نظری ج - پژوهشهای با صبغه قرآنی د - پژوهشهای با صبغه روایی ه - پژوهشهای با صبغه تاریخی و - پژوهشهای با صبغه فقهی -

اجتهادی ز - پژوهشهای با صبغه انقلاب اسلامی ح - پژوهشهایی با صبغه نیازهای جاری جامعه اسلامی (لطیفی، ۱۳۹۰).

مقیمی رویکردهای مدیریت اسلامی را شامل وحدت‌گرایی و کثرت‌گرایی معرفت‌شناختی، رویکرد استنباطی، رویکرد تهذیب و تکمیل علوم موجود و رویکرد تأسیسی مورد بحث قرار می‌دهد (مقیمی، ۱۳۹۴: ۹۶ تا ۱۰۱).

نجاری رویکردهای مدیریت اسلامی را با دو دیدگاه کلی، یکی از لحاظ منشأ و ساختار نظری یا موضوع (رویکرد تأسیسی، تطبیقی، انطباقی، تلفیقی) و دیگری از لحاظ ماهیت و محتوای نظری یا موضوع (رویکرد رشد، رویکرد اصول‌گرایی، رویکرد اخلاقی / ارزشی، رویکرد وظیفه‌گرایی) مورد بحث قرار می‌دهد (نجاری، ۱۳۹۴: ۷۷).

روش‌شناسی پژوهش

این پژوهش از نظر هدف، توسعه‌ای است؛ چرا که نتایج آن باعث توسعه پژوهشهای مدیریت اسلامی خواهد شد. از جمله نقش و کارکردهای تحقیق توسعه‌ای می‌توان افزودن به دانش کاربردی درباره یک برنامه ویژه و پیشبرد تحقیق و روش‌شناسی، روش‌شناسی در مورد یک برنامه ویژه اشاره کرد (خاکی، ۱۳۸۹: ۹۷). تحلیل محتوا روشی پژوهشی برای تشریح کمی، نظام‌مند، عینی و معناشناسی آماری محتوای آشکار پیام است (همان: ۱۰۹). چون این تحقیق به دنبال بررسی و نقد محتوای روش‌شناسی پژوهشهای مدیریت اسلامی است از نوع تحلیل محتوا است.

رویکرد تحقیق، فرا مطالعه است. فرا مطالعه به وسیله پیترسون و همکاران در سال ۲۰۰۱ ایجاد شده است. فرا مطالعه شامل تحلیل فرا داده، تحلیل فرا تئوری و تحلیل فرا روش است (بانداس^۱ و هال^۲، ۲۰۰۷). فرا مطالعه ابزاری برای بحث در زمینه مشکلات هر رشته علمی است که شامل سه جزء است که اجزای آن را در شکل ۱ می‌بینید (ژائو، ۱۹۹۱؛ رحمانی و رحمانی^۳، ۲۰۱۳). ژائو^۴ بر اساس پژوهش رایتزر^۵ سه جزء از تحلیل را که باید قبل از ترکیب انجام شود، معرفی می‌کند. فرا

1 - Bondas

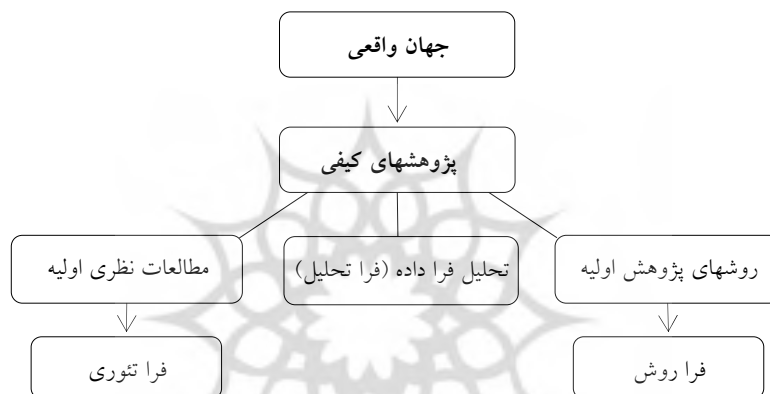
2 - Hall

3 - Rahmani&Rahmani

4 - Zhao

5 - Ritzer

تحلیل داده‌ها (تحلیل یافته‌ها)، فرا روش (تحلیل روشها) و فرا تئوری (تحلیل تئوری‌ها) (بارنت پیج^۱ و توماس^۲، ۲۰۰۹). فرا مطالعه در وضعیتی که در رشته علمی به منظور پیشرفت نقص وجود داشته باشد، بسیار با اهمیت خواهد بود. این اوضاع زمانی است که به نظر می‌رسد علم در جا می‌زند و پیشرفت چندانی ندارد. بنابراین فرا مطالعه محصول بحرانهای رشته‌های علمی است. فرا مطالعه با آزمون مشکلات احتمالی در مطالعه اولیه شروع می‌شود و با نسخه‌ای به منظور حل این مشکلات به پایان می‌رسد (ژائو، ۱۹۹۱).

شکل ۱: روابط بین فرا مطالعه و مطالعات اولیه (ژائو، ۱۹۹۱)

حداقل دو نوع مطالعه به منظور فرا مطالعه نیاز است: (۱) مطالعه دوباره پدیده مشترک که قبلاً مطالعه شده است. (۲) مطالعه نتایج و فرایندهای مطالعات گذشته در زمینه پدیده مورد نظر (ژائو، ۱۹۹۱). در این پژوهش از فرا روش استفاده شده است. فرا روش تناسب و درستی روشهای تحقیق در مطالعات اولیه را مورد بررسی قرار می‌دهد (رحمانی و رحمانی، ۲۰۱۳). این قسمت شامل تجزیه و تحلیل رویکرد، روشهای نمونه‌گیری، روش نوشتن فرضیه‌ها، متغیرها، جامعه و نمونه و هر آن چیزی است که به بحث روش‌شناسی مربوط است (محمد نژاد شورکایی و همکاران، ۱۳۹۰؛ رحمانی و رحمانی، ۲۰۱۳؛ بنچ و دی، ۲۰۱۰). فرا روش مطالعه‌ای است که به روشن شدن مشکلات روش‌شناسی تحقیقات اجتماعی کمک می‌کند (ژائو، ۱۹۹۱). فرا روش، مرور بخش

1 - Barnett-Page
2 - Thomas
3 - Bench & Day

روش‌شناسی تحقیقات به صورت انتقادی است. بخشی از فرایند فرا روش توجه به ابعاد مختلف روش‌شناسی پژوهشها مانند نمونه‌گیری، جمع‌آوری داده‌ها، طراحی پژوهش و... که برخی آن را ارزیابی نقادانه می‌نامند (بارنت پیج^۱ و توماس^۲، ۲۰۰۹).

طبق نظر پیترسون و همکاران (۲۰۰۱)، فرا مطالعه در فرایند شش مرحله انجام می‌شود: مرحله اول، فراهم کردن پیش زمینه‌ها یا مقدمات کار است. در این مرحله مقدمات تحقیق فراهم می‌شود. مرحله دوم، کاوش و ارزیابی اولیه پژوهشها است. این مرحله شامل تعیین معیارهای انتخاب پژوهشها، ارزیابی کیفیت آنها و تعیین راهبردهای مدیریت داده است. مرحله سوم، تحلیل فرا داده است. این مرحله شامل گروه‌بندی داده‌ها بر اساس معیارهایی مانند روش، نمونه، تاریخ انتشار و یا مسئله خاص و ویژه است. مرحله چهارم، فرا روش است. این مرحله نیازمند مقایسه طرحهای تحقیق، شامل مفروضات روش‌شناسی تحقیق و ارزیابی الگوها و موضوعات پژوهشها است. مرحله پنجم، فرا تئوری است. در این مرحله تحلیل پژوهشهای اولیه از نظر گرایشهای نظری پژوهشها و از لحاظ عنوان سؤال پژوهش و ایجاد نظریه در آینده بررسی می‌شود. مراحل سوم تا پنجم به سه زیر مجموعه تحلیلی فرا مطالعه اشاره دارد. مرحله ششم، فرا ترکیب است. در این مرحله به صورت قیاسی با استفاده از سه مرحله قبل از فرایند پویا و تکراری تفکر، تفسیر، خلق، نظریه‌پردازی و انعکاس پیروی می‌شود (زایمر^۳، ۲۰۰۴).

جامعه و نمونه

جامعه آماری این تحقیق پژوهشهای چاپ شده مدیریت اسلامی در مجله‌های علمی - پژوهشی مصوب وزارت علوم، تحقیقات و فناوری از سال ۱۳۸۰ تا ابتدای ۱۳۹۴، است. این مقاله ۶۴ مقاله است. نمونه آماری این تحقیق منطبق بر جامعه آماری، و به صورت تمام شمار است. ابزار تحقیق، اسناد و مدارک است، که شامل تمامی پژوهشهای مدیریت اسلامی در داخل کشور است. پژوهشگران برای اطمینان از کامل بودن مقاله‌ها به منابع مقاله‌های استخراج شده مراجعه کرده‌اند و از این طریق نیز با بررسی منابع ارجاع داده شده در متن و انتهای مقاله‌ها به مقاله‌های جدیدی

1 - Barnett-Page
2 - Thomas
3 - Zimmer

دسترسی پیدا کرده، و به نوعی با اشباع منابع (پایایی) روبه‌رو شده‌اند. محیط تحقیق، کتابخانه‌ای، و سعی شده است از تمامی منابع علمی استفاده شود.

چارچوب فرا روش پژوهشهای مدیریت اسلامی

جهت فرا روش در این تحقیق با توجه به نبودن چارچوب کامل، از چارچوب ترکیبی - ابداعی ذیل (جدول ۲) استفاده شده است. همان‌طور که در بخش روش‌شناسی توضیح داده شد، منظور از فراروش، بررسی و نقد مؤلفه‌های مهم روش‌شناسی پژوهشهای انجام شده است. همان‌طور که در جدول ۲ مشخص است، بیشتر عوامل مهم روش‌شناسی، که در این پژوهش در نظر گرفته شده است با کمک چارچوب مورد استفاده در پژوهشهای فراروش قبل است (ترکیب مؤلفه‌های مهم روش‌شناسی پژوهشهای فراروش) که در واقع اعتبار آنها در پژوهشهای قبلی آزمون شده است. دو عنصر فراروش نیز با توجه به ماهیت و اهمیت مؤلفه‌های مورد نظر در مدیریت اسلامی (منابع مورد استفاده برای پژوهش و هدف آن) از ادبیات تحقیق مشخص، و به عنوان مؤلفه‌های جدید در فراروش در نظر گرفته شده است (عناصر ابداعی).

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

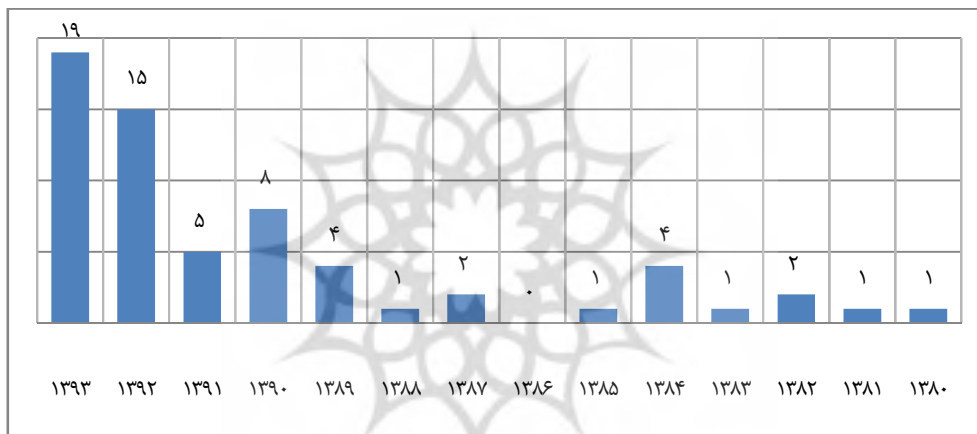
جدول ۲: چارچوب مورد استفاده برای فراروش پژوهش

عنصر	سطوح	منابع
منبع اسلامی مورد استفاده در پژوهش	قران کریم، نهج البلاغه، روایات و احادیث و سایر پژوهشها	پژوهشگران
نوع الگوی استفاده شده	تکرار، بسط، خلق	عزیزی و فرهیخته (۱۳۹۲)، محمد نژاد شورکایی (۱۳۹۰)
قطعی یا اکتشافی بودن پژوهش	بودن فرضیه یا سؤال	عزیزی و فرهیخته (۱۳۹۲)
اهداف پژوهش	بودن یا نبودن	محققان
آزمون آماری	آمار توصیفی و استنباطی (آزمونهای پارامتریک و ناپارامتریک)، تحلیل محتوا و روشهای کیفی	عزیزی و فرهیخته (۱۳۹۲)، خواستار و همکاران (۱۳۹۰)، محمد نژاد شورکایی و همکاران (۱۳۹۰)
نمونه‌گیری	سرشماری، نمونه‌گیری	عزیزی و فرهیخته (۱۳۹۲)
روش شناسی	بودن یا نبودن	محمد نژاد شورکایی و همکاران (۱۳۹۰)
روش تعیین حجم نمونه	فرمولی، جدولی، الگوبرداری، الزامات آماری	عزیزی و فرهیخته (۱۳۹۲)
ابزار گردآوری داده‌ها	پرسشنامه، مصاحبه، مشاهده، اسناد و مدارک	عزیزی و فرهیخته (۱۳۹۲)، حسینی قصر و همکاران (۱۳۹۳)، خواستار و همکاران (۱۳۹۰)، محمد نژاد شورکایی و همکاران (۱۳۹۰)
روش تعیین روایی ابزار	شکلی / صوری، محتوایی، سازه، پیش بینی	عزیزی و فرهیخته (۱۳۹۲)، محمد نژاد شورکایی و همکاران (۱۳۹۰)
روش تعیین پایایی ابزار	آلفای کرونباخ، دونیمساز، تکرار، آزمون همسان	عزیزی و فرهیخته (۱۳۹۲)، محمد نژاد شورکایی و همکاران (۱۳۹۰)
تعداد منابع	تعداد منابع فارسی، تعداد منابع انگلیسی، تعداد منابع عربی	عزیزی و فرهیخته (۱۳۹۲)
نوع پژوهش	کمی، کیفی، آمیخته	حسینی قصر و همکاران (۱۳۹۳)
جامعه و نمونه	بودن یا نبودن	محمد نژاد شورکایی و همکاران (۱۳۹۰)

یافته‌های پژوهش

با جستجوی مجلات علمی - پژوهشی در پایگاه‌های مختلف از جمله مگ ایران^۱، پرتال جامع علوم انسانی^۲، پایگاه اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی^۳، و پژوهشگاه علوم و فرهنگ قرآن (دانشنامه موضوعی قرآن)^۴ از سال ۱۳۸۰ تا ابتدای سال ۱۳۹۴، ۶۴ مقاله علمی - پژوهشی در حوزه مدیریت اسلامی مشخص شد؛ یعنی به طور متوسط در هر سال کمتر از ۵ مقاله علمی - پژوهشی چاپ شده است (نمودار ۳).

نمودار ۳: تعداد مقالات علمی - پژوهشی چاپ شده در مجله‌های داخلی با موضوع مدیریت اسلامی

همان‌طور که در جدول ذیل مشخص است ۲۱ مجله به چاپ مقاله‌های علمی - پژوهشی در زمینه مدیریت اسلامی اقدام کرده‌اند. از این تعداد ۶۶ درصد فقط یک مقاله در زمینه مدیریت اسلامی چاپ کرده‌اند. از بین مجله‌هایی که از ابتدای سال ۱۳۸۰ تا ابتدای ۱۳۹۴ به چاپ مقاله‌های مدیریت اسلامی اقدام کرده‌اند، فقط دو مجله است که بیش از شش مقاله چاپ کرده است. مجله‌های مدیریت اسلامی با ۲۸ مقاله و اندیشه مدیریت راهبردی با هشت مقاله بیشترین مقاله‌های علمی - پژوهشی را در زمینه مدیریت اسلامی چاپ کرده‌اند.

1 - <http://www.magiran.com>

2 - <http://www.ensani.ir>

3 - <http://sid.ir>

4 - <http://www.maarefquran.org>

جدول ۳: مقاله‌های علمی - پژوهشی مدیریت اسلامی به تفکیک مجله‌ها

تعداد مقاله چاپ شده	عنوان مجله	تعداد مقاله چاپ شده	عنوان مجله
۱	حوزه و دانشگاه	۲۸	مدیریت اسلامی
۲	مدرس علوم انسانی	۸	اندیشه مدیریت راهبردی
۱	راهبرد	۴	مطالعات راهبردی بسیج
۱	اقتصاد اسلامی	۳	فرهنگ مدیریت
۱	پیام مدیریت	۳	چشم‌انداز مدیریت دولتی
۱	پژوهشنامه بازرگانی	۲	روش‌شناسی علوم انسانی
۱	اندیشه مدیریت	۲	مدیریت فرهنگ سازمانی
۱	مطالعات مدیریت (بهبود و تحول)	۱	دانش و توسعه
۱	پژوهش‌های مدیریت عمومی	۱	علوم اجتماعی و انسانی دانشگاه شیراز
۶۴	مجموع	۱	کمال مدیریت
		۱	فرهنگ در دانشگاه اسلامی

نام پژوهشگرانی که بیشترین مقاله را چاپ کرده‌اند در جدول ذیل ارائه شده است. آقای دکتر ولی‌الله نقی‌پور فر با پنج مقاله، بیشترین مقاله را چاپ کرده است.

جدول ۴: پژوهشگرانی که بیشترین مقاله‌های علمی - پژوهشی را چاپ کرده‌اند

پژوهشگر	تعداد مقاله	دانشگاه یا مؤسسه محل خدمت / تحصیل
ولی‌الله نقی‌پور فر	۵	دانشگاه قم
جمال خانی جزینی	۴	سازمان پژوهش‌های علمی و صنعتی ایران
سید علی اکبر افجه	۴	دانشگاه علامه طباطبایی
سعید مسعودی پور	۴	دانشگاه آزاد اسلامی تهران مرکز
حسین خنیفر	۳	دانشگاه تهران
محمد رضا سلطانی	۳	دانشگاه امام حسین (ع)
منصور صادقی مال امیری	۳	دانشگاه امام حسین (ع)
میثم لطیفی	۳	دانشگاه امام صادق (ع)
محمود جعفر پور	۳	دانشگاه علامه طباطبایی

۱۰ مؤسسه یا دانشگاهی که استادان یا دانشجویان آنها در زمینه مدیریت اسلامی مقاله ارائه کرده‌اند به ترتیب تعداد دفعات ارجاع در جدول ذیل مشخص شده است. از این بین، دانشگاه امام حسین (ع) رتبه اول را به خود اختصاص داده است.

جدول ۵: ۱۰ دانشگاه برتر از لحاظ تعداد مقاله

دانشگاه یا مؤسسه	تعداد دفعات ارجاع	دانشگاه یا مؤسسه	تعداد دفعات ارجاع
دانشگاه امام حسین (ع)	۲۳	دانشگاه تربیت مدرس	۹
دانشگاه تهران	۱۸	دانشگاه شیراز	۷
دانشگاه امام صادق (ع)	۱۲	دانشگاه قم	۵
دانشگاه علامه طباطبایی (ره)	۱۱	دانشگاه آزاد اسلامی تهران مرکز	۵
دانشگاه اصفهان	۱۱	دانشگاه پیام نور	۵

از نظر موضوع پژوهشها همان‌طور که در جدول ۶ ملاحظه می‌شود، بیشترین درصد به موضوع مدیریت رفتار سازمانی و کمترین درصد به مدیریت مالی و روش‌شناسی پژوهش مربوط است.

جدول ۶: تنوع موضوعی پژوهشهای مدیریت اسلامی

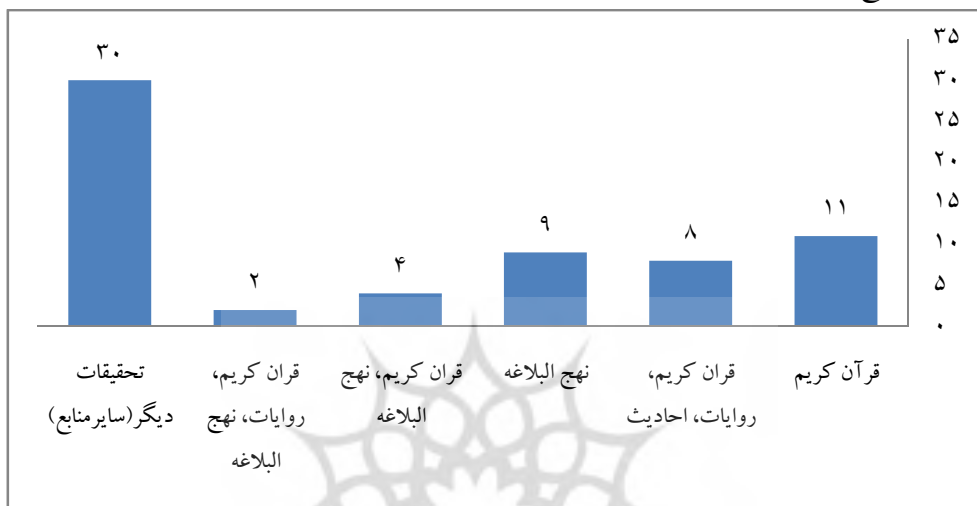
موضوع	تعداد	درصد	موضوع	تعداد	درصد
مدیریت رفتار سازمانی	۲۵	۰.۳۹	مدیریت منابع انسانی	۴	۰.۰۶
نظریه‌های سازمان و مدیریت	۱۸	۰.۲۸	روش‌شناسی تحقیق در مدیریت اسلامی	۳	۰.۰۵
مدیریت بازرگانی	۱۲	۰.۱۹	مدیریت مالی	۲	۰.۰۳
			جمع	۶۴	۱۰۰

از لحاظ بخش روش‌شناسی پژوهش، همان‌طور که در جدول ذیل مشاهده می‌شود، ۷۵ درصد پژوهشهای مدیریت اسلامی بخش روش‌شناسی پژوهش دارد.

جدول ۷: آمار بخش روش‌شناسی پژوهش در پژوهشهای مدیریت اسلامی

بخش روش‌شناسی	داشتن	نداشتن	جمع
تعداد	۴۸	۱۶	۶۴
درصد	۰.۷۵	۰.۲۵	۱۰۰

در زمینه منابع استفاده در پژوهشها، همانطور که ملاحظه می‌شود، استفاده از پژوهشهای دیگر (سایر منابع) بیشترین تعداد را به خود اختصاص داده است.

نمودار ۴: منابع استفاده شده در پژوهشهای مدیریت اسلامی

در زمینه رویکرد پژوهش (کمی، کیفی و آمیخته)، ۳۹ مورد (۶۲ درصد) تحقیقات، رویکرد خود را در مقاله مشخص نکرده‌اند که با مطالعه مقالات، رویکرد آنها توسط پژوهشگران مشخص شد. ۶۷ درصد مقاله‌ها از رویکرد کیفی استفاده کرده‌اند.

جدول ۸: رویکرد تحقیق پژوهش‌های مدیریت اسلامی

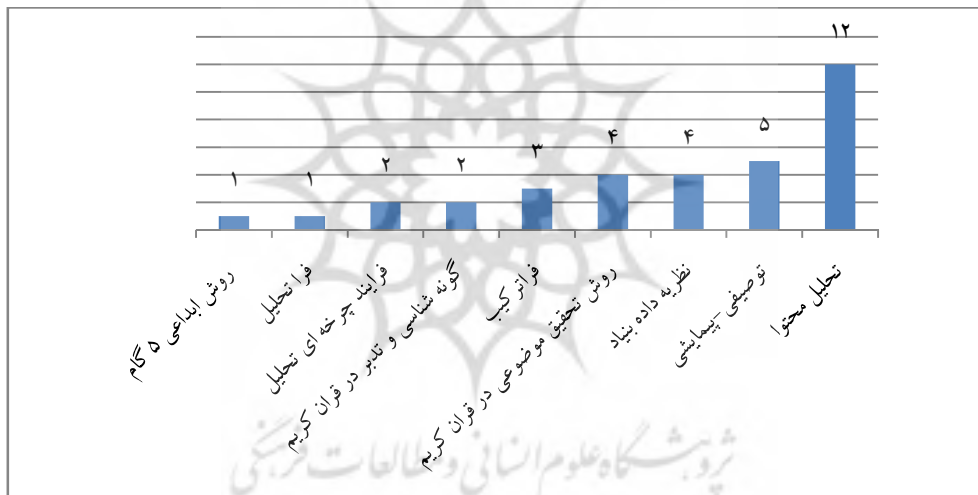
رویکرد پژوهش	مشخص	نامشخص	کیفی	کمی	آمیخته	جمع
تعداد	۲۵	۳۹	۴۳	۱۵	۶	۶۴
درصد	۰.۴۸	۰.۶۲	۰.۶۷	۰.۲۳	۰.۰۹	۱۰۰

با توجه به بررسی روش تحقیق پژوهشها نزدیک به ۵۰ درصد پژوهشها دارای روش‌شناسی تحقیق نبوده، و یا روش تحقیق مورد اشاره در مقاله، اشتباه بوده است. هم‌چنین با توجه به بررسی نوع تحقیق پژوهشها، بیش از ۵۰ درصد پژوهشها از نظر نوع تحقیق اشکال دارد.

جدول ۹: روش پژوهش و نوع تحقیق پژوهش‌های مدیریت اسلامی

روش تحقیق	نداشتن	داشتن		نوع تحقیق	نداشتن	وجود داشتن	
		اشتباه	صحیح			اشتباه	صحیح
تعداد	۱۶	۳۴	۱۴	تعداد	۲۹	۳۰	۵
درصد	۰.۲۵	۰.۷۵		درصد	۰.۴۵		۰.۶۵

با توجه به اهمیت بخش روش پژوهش، ۳۴ موردی که روش تحقیق صحیح دارد، در نمودار ۵ ارائه شده است. روش تحلیل محتوا، که از جمله روش‌های کیفی است، بیشترین روش تحقیق مقالات از لحاظ صحت روش به کار برده شده را به خود اختصاص داده است.

نمودار ۵: روش پژوهش صحیح در مقالات مدیریت اسلامی

با بررسی روایی و پایایی پژوهش، همان‌طور که در جدول ۱۰ مشاهده می‌شود، نشان می‌دهد بیش از ۷۰ درصد پژوهش‌ها در زمینه روایی تحقیق یا این بخش را ندارد و یا اشکال در این بخش دارد. درباره پایایی تحقیق نیز ۷۸ درصد تحقیقات این بخش را ندارد.

جدول ۱۰: روایی و پایایی پژوهشهای مدیریت اسلامی

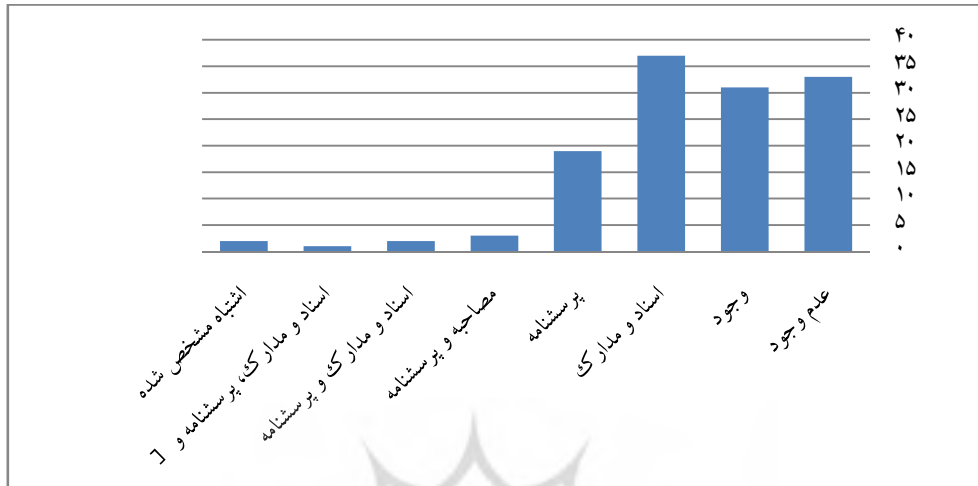
روایی پژوهش	نداشتن	داشتن		پایایی پژوهش	نداشتن	داشتن	
		کامل	ناقص			کامل	ناقص
تعداد	۴۲	۱۷	۵	تعداد	۵۰	۱۴	۰
درصد	۰.۶۶	۰.۳۴		درصد	۰.۷۸	۰.۲۲	

درباره جامعه و نمونه، ۵۹ درصد پژوهشها جامعه آماری را مشخص نکرده‌اند. در مورد نمونه استفاده شده در پژوهشهای مدیریت اسلامی نیز، ۵۸ درصد از تحقیقات نمونه تحقیق را مشخص نکرده و در تحقیقاتی هم که نمونه تحقیق مشخص شده است، ده مورد چگونگی تعیین تعداد نمونه را مشخص نکرده‌اند.

جدول ۱۱: جامعه و نمونه پژوهشهای مدیریت اسلامی

جامعه پژوهش	نداشتن	داشتن	نمونه پژوهش	نداشتن	داشتن	
					تعیین روش	عدم تعیین روش
تعداد	۳۸	۲۶	تعداد	۳۷	۱۷	۱۰
درصد	۰.۵۹	۰.۴۱	درصد	۰.۵۸	۰.۴۲	

در مورد ابزار استفاده شده در پژوهشهای مدیریت اسلامی، ۳۳ مورد از پژوهشها ابزار تحقیق را مشخص نکرده و فقط ۳۱ مورد از آنها ابزار را مشخص کرده‌اند. با توجه به مرور مقالات در مورد ابزار تحقیق آنها، مشخص شد ۳۷ مورد از مقالات، اسناد و مدارک را ابزار تحقیق معرفی و ۱۹ مورد پرسشنامه را انتخاب کرده‌اند.

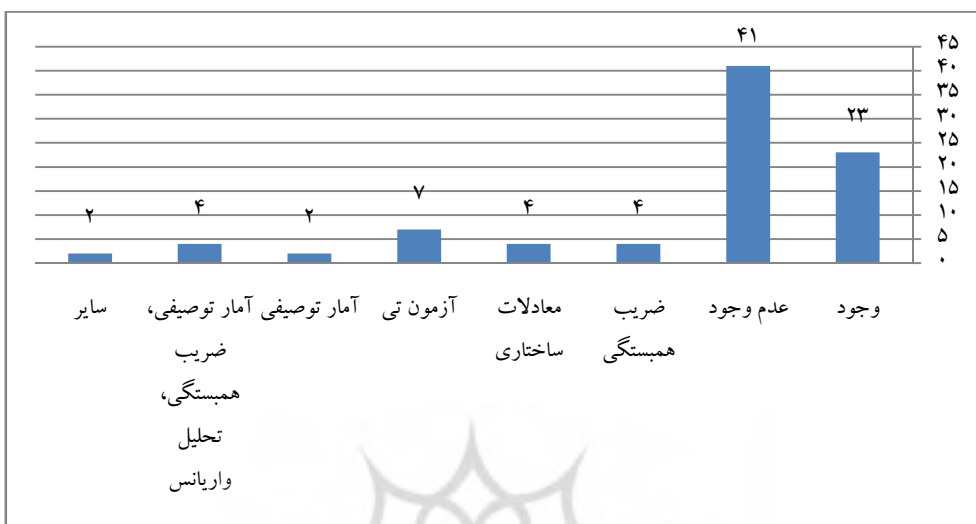
نمودار ۶: ابزار استفاده شده در پژوهشهای مدیریت اسلامی

درباره نوع الگوی پژوهشهای مدیریت اسلامی، همانطور که در جدول ۷ مشخص است، ۵۶ درصد از پژوهشها الگو دارد. از این تعداد ۸۹ درصد الگو از نوع خلق دارد؛ یعنی برای اولین بار الگو را ایجاد کرده‌اند و چهار مورد نیز الگوهای دیگر را گسترش داده‌اند.

جدول ۱۲: انواع الگوهای پژوهشهای مدیریت اسلامی

الگو	داشتن	نداشتن	نوع الگو (خلق)	نوع الگو (بسط)	نوع الگو (تکرار)
تعداد	۳۶	۲۸	۳۲	۴	۰
درصد	۰.۵۶	۰.۴۴	۰.۸۹	۰.۱۱	۰.۰۰

با عنایت به بررسی آزمونهای آماری مورد استفاده در پژوهشهای مدیریت اسلامی، ۴۱ مورد از مقالات فاقد آزمون آماری است و از ۲۳ مورد مقاله‌هایی که آزمون داشته‌اند، هفت مورد از آزمون تی استفاده کرده و چهار مورد از ضریب همبستگی، معادلات ساختاری و ترکیبی از آزمونها استفاده کرده‌اند. دو مورد از آمار توصیفی و سایر آزمونهای آماری استفاده کرده‌اند.

نمودار ۷: آزمونهای آماری مورد استفاده در پژوهشهای مدیریت اسلامی

با توجه به بررسی داشتن و یا نداشتن فرضیه و سؤال در مقاله‌ها، ۳۴ درصد از مقاله‌ها فاقد فرضیه و سؤال، و بیشتر مقاله‌ها (۴۵ درصد) حاوی سؤال بوده‌اند.

جدول ۱۳: بررسی فرضیه یا سؤال در پژوهشهای مدیریت اسلامی

فرضیه - سؤال	نداشتن	داشتن فرضیه	داشتن سؤال	داشتن فرضیه و سؤال	جمع
تعداد	۲۲	۸	۲۹	۵	۶۴
درصد	۰.۳۴	۰.۱۳	۰.۴۵	۰.۰۸	۱۰۰

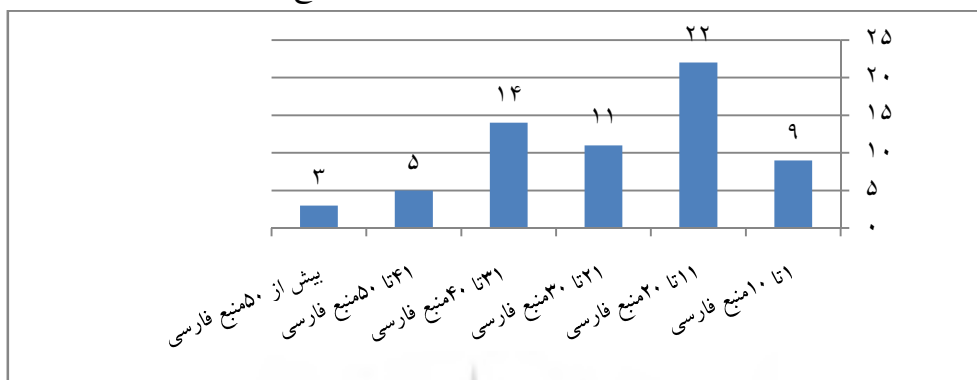
همانطور که در جدول ذیل مشخص شده است ۹۴ درصد از مقاله‌ها دارای هدف بوده است.

جدول ۱۴: هدف در پژوهشهای مدیریت اسلامی

هدف	داشتن	نداشتن	جمع
تعداد	۶۰	۴	۶۴
درصد	۰.۹۴	۰.۰۶	۱۰۰

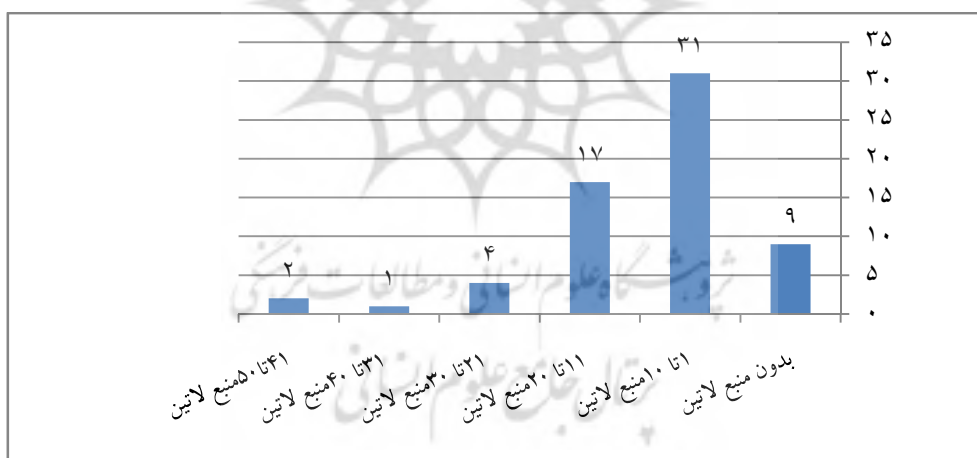
با توجه به نمودار ۸، بیشتر پژوهشها (۲۲ مورد)، دارای ۱۱ تا ۲۰ منبع فارسی بوده است.

نمودار ۸: منابع فارسی در پژوهشهای مدیریت اسلامی

در باره منابع لاتین با توجه به نمودار ۹، بیشتر پژوهشها (۳۱ مورد) دارای یک تا ده منبع لاتین

بوده‌اند.

نمودار ۹: منابع لاتین در پژوهشهای مدیریت اسلامی

در زمینه منابع عربی نیز فقط سه پژوهش با ۳، ۶ و ۲۱ منبع عربی بوده‌اند.

نتیجه گیری

با بررسی مجله‌های علمی - پژوهشی مصوب وزارت علوم، تحقیقات و فناوری از سال ۱۳۸۰ تا ابتدای سال ۱۳۹۴، فقط ۶۴ مقاله علمی - پژوهشی، در حوزه مدیریت اسلامی چاپ شده است که نمایانگر چاپ کمتر از پنج مقاله در هر سال است. این واقعیت بیانگر نیاز به تلاش بیشتر پژوهشگران مدیریت به منظور تبیین حوزه‌های مختلف مدیریت اسلامی است. این یافته را پژوهش‌های عابدی جعفری و ازگلی (۱۳۸۸) و اعظمی (۱۳۹۲) نیز تصدیق می‌کند؛ بنابراین تا سال ۱۳۹۲، چاپ مقاله‌های علمی - پژوهشی در حوزه مدیریت اسلامی بسیار کم بوده است.

از نظر پژوهشگرانی که درباره مدیریت اسلامی مقاله علمی - پژوهشی چاپ کرده‌اند، فقط نه پژوهشگر هستند که از سال ۱۳۸۰ تا ابتدای ۱۳۹۴، بیش از دو مقاله چاپ کرده‌اند. هم‌چنین تنها ده دانشگاه هستند که پژوهشگران آنها در زمینه مدیریت اسلامی بیشتر از چهار ارجاع داشته‌اند. البته در این بین، نام هیچ مؤسسه یا سازمان پژوهشی دیده نمی‌شود. این موضوع نمایانگر نیاز تلاش جدی‌تر پژوهشگران، دانشگاه‌ها و مؤسسه‌های پژوهشی در زمینه پژوهش در زمینه مدیریت اسلامی است.

از نظر موضوعهای مورد بحث در مقاله‌ها، مدیریت رفتار سازمانی بیشترین درصد را به خود اختصاص داده است. هرچند بحث‌های رفتار سازمانی مهم است، موضوعهای بسیار مهمتر مانند روش‌شناسی پژوهش در مدیریت اسلامی، که خود باعث گسترش و جهش در این زمینه خواهد بود، مورد غفلت پژوهشگران قرار گرفته است. هم‌چنین بررسیها نشان می‌دهد فعالیت علمی در زمینه‌هایی مانند مدیریت تولید، مدیریت مالی، گردشگری، بیمه، کارآفرینی، تجارت و... بسیار محدود است. این واقعیت با اصل مدیریت اسلامی، که در تعاریف نیز مطرح شد، تناقض دارد و نیاز به همت بیشتر تمام اندیشمندان مدیریت به منظور تولید یافته‌های علمی با رویکرد اسلامی در حوزه‌های تخصصی دارد.

درباره منابع اسلامی مقاله‌ها، همان‌طور که ملاحظه شد، بیشترین منابع اسلامی مورد استفاده در پژوهش‌ها به استفاده از سایر منابع (بیش از ۴۵ درصد)، و به اصطلاح منابع دست دوم مربوط بوده است. شاید استفاده از پژوهش‌های دیگران بسیار ساده‌تر و کم‌حاشیه‌تر از منابع اصلی اسلامی (قران کریم، حدیث، سیره و عقل) باشد؛ ولی به‌حتم نتایجی که تحقیق از منابع دست اول به دست

خواهد آورد، بسیار کارگشاطر و بکرتر به منظور توسعه مدیریت اسلامی خواهد بود. از نظر رویکرد پژوهش، ۶۷ درصد از رویکرد کیفی استفاده کرده‌اند. از این نظر با توجه به ادبیات تحقیق، (مناسب بودن رویکرد کیفی برای نظریه‌سازی) مقاله‌های مورد بررسی دارای جهتگیری صحیحی هستند.

با توجه به بررسی روش تحقیق پژوهشها، نزدیک به ۵۰ درصد پژوهشها دارای روش‌شناسی تحقیق نیست و یا روش تحقیق مقاله، اشتباه بوده است. با بررسی بیشتر، تحلیل محتوا بیشترین روش‌شناسی تحقیق مورد استفاده در مقاله‌ها است. برای این روش نیز فرایند دقیقی در بیشتر مقالات تبیین نشده است. هم‌چنین درباره روش‌شناسی تحقیق در قرآن کریم نیز فقط شش مقاله به صورت نظام‌مند از این روش استفاده کرده‌اند. بنابراین با توجه به اینکه روش‌شناسی مشخص و مدون، نشان‌دهنده چگونگی پژوهش است، باعث افزایش اطمینان و اعتماد به پژوهش می‌شود؛ بنابراین این بخش ضعف شدیدی دارد.

در زمینه روایی و پایایی، بیش از ۷۰ درصد مقاله‌ها در بخش روایی مشکل دارد (نداشتن یا ناقص). در بخش پایایی نیز ۸۷ درصد از مقاله‌ها فاقد این بخش است. از آنجا که روایی به معنای اعتماد و وثوق‌پذیری و پایایی به معنای اعتبار و ثبات است در این زمینه، پژوهش‌های مدیریت اسلامی ضعف شدیدی دارد. با توجه به اینکه رویکرد ۶۷ درصد از پژوهشها کیفی است و برخی بر این عقیده هستند که روایی و پایایی در پژوهشهای کیفی جایگاه چندانی ندارد و فقط در پژوهشهای کمی کاربرد دارد، پژوهش (کمی یا کیفی) بدون داشتن دقت علمی بی‌ارزش است و مطلوبیت خود را از دست می‌دهد.

در مورد ابزار استفاده شده، ۳۳ مورد از پژوهشها، ابزار را مشخص نکرده و فقط ۳۱ مورد از آنها ابزار را مشخص کرده‌اند. با توجه به مرور مقالات در زمینه ابزار تحقیق آنها مشخص گردید ۳۷ مورد از مقالات، اسناد و مدارک را ابزار تحقیق معرفی، و ۱۹ مورد نیز پرسشنامه را انتخاب کرده‌اند. با توجه به اینکه بیشتر پژوهشها از نوع کیفی است از لحاظ ابزار پژوهش مسیر تحقیقات صحیح است. در زمینه ابزار پژوهش ذکر این نکته نیز لازم است که در برخی پژوهشها ابزار و روش گردآوری داده‌ها از هم تمیز داده نشده و به جای هم استفاده شده است.

در مورد الگوی پژوهش‌های مدیریت اسلامی، ۵۶ درصد از پژوهشها الگو دارد. از این تعداد ۸۹ درصد، الگو از نوع خلق (جدید) و چهار مورد نیز الگوهای دیگر را گسترش داده‌اند. با توجه به

اینکه برای توسعه مدیریت اسلامی به الگوهایی برای نمایش روابط یا اصول نیاز است، خلق الگوهای جدید رویداد بسیار خوبی است و نشاندهنده حرکت روبه‌جلو در این حوزه است. البته آزمون و توسعه الگوهای خلق شده نیز نباید از یاد برود؛ چرا که فقط خلق الگو بدون نقد آن باعث کاهش سرعت پیشرفت در مدیریت اسلامی خواهد شد.

۳۴ درصد از مقاله‌ها فاقد فرضیه و سؤال است و بیشتر مقاله‌ها (۴۵ درصد) حاوی سؤال است. اینکه یک، سوم پژوهشها بدون فرضیه یا سؤال است، بسیار نگران کننده است. فرضیه یا سؤال نشاندهنده دغدغه اصلی یا فلسفه اصلی شروع پژوهش است. بنابراین هر پژوهشی با توجه به ماهیت خود باید دارای سؤال یا فرضیه باشد. ولی توجه یافته دوم (بودن بیشتر سؤال در پژوهشها)، کیفی بودن ماهیت بیشتر پژوهشها است.

۹۴ درصد از مقاله‌ها دارای هدف بوده است و این موضوع می‌تواند به عنوان یکی از نقاط قوت بسیار درخشان پژوهشهای مدیریت اسلامی مطرح شود.

بیشتر پژوهشها (۲۲ مورد)، دارای ۱۱ تا ۲۰ منبع فارسی است؛ هم‌چنین بیشتر پژوهشها (۳۱ مورد) دارای ۱ تا ۱۰ منبع لاتین است. در زمینه بهره‌گیری از منابع عربی نیز فقط سه پژوهش با ۳، ۶ و ۲۱ منبع عربی است. با توجه به منابع استفاده شده، بیشتر پژوهشها به استفاده از منابع فارسی تمایل دارند.

منابع فارسی

قرآن کریم

افچه، سید علی‌اکبر؛ نقی‌پورفر، ولی‌الله؛ جعفرپور، محمود (۱۳۹۳). ارائه مدلی برای انجام پژوهش‌های بنیادی در حوزه مطالعات مدیریت اسلامی (مورد مطالعه: عدالت توزیعی در سازمان). *مطالعات راهبردی بسیج*. س ۱۷، ش ۶۲.

امام خامنه‌ای، سید علی (۱۳۹۲). بیانات در دیدار اعضای شورای انقلاب فرهنگی در ۱۳۹۲/۰۹/۱۹. برگرفته شده از سایت: <http://www.khamenei.ir>.

امیری، علی نقی؛ عابدی جعفری، حسن (۱۳۹۳). *مدیریت اسلامی: رویکردها*. ج دوم. تهران: سمت. اعظمی، امیر (۱۳۹۲ الف). جستاری در تعریف‌ها و برداشتهای صاحب‌نظران از مفهوم مدیریت اسلامی. *اسلام و مدیریت*. د ۲، ش ۴: ۱۵۵ تا ۱۷۱.

اعظمی، امیر (۱۳۹۲ ب). *پژوهش‌های مدیریت اسلامی (تطابق‌ها، آسیب‌ها و راهکارها)*. قم: پژوهشگاه حوزه و

دانشگاه.

اعظمی، امیر (۱۳۸۹). شناسایی عوامل تعیین کننده در آسیب‌شناسی پژوهش‌های انجام شده پیرامون حوزه مدیریت اسلامی و ارائه راهکارهای لازم جهت رفع آسیب‌ها با استفاده از رویکرد AHP-QFD با تأکید بر منابع انسانی، پایان نامه کارشناسی ارشد. دانشکده مدیریت دانشگاه تهران.

باقری، مصباح الهدی؛ کاظمی نجف آبادی، محمد رضا (۱۳۹۲). تبیین الگوی رهبری قوم بنی اسرائیل به دست حضرت موسی (ع): پژوهشی قرآنی. اندیشه مدیریت راهبردی. س ۷. ش ۱۴: ۱۵۷-۱۸۸.

بهارستان، جلیل (۱۳۸۱). مطالعه تطبیقی ارزشیابی در مدیریت اسلامی و مدیریت متداول. علوم اجتماعی و انسانی دانشگاه شیراز. ۱۸د. ش ۳۶.

ترک‌زاده، جعفر (۱۳۸۸). روش پژوهش فرایند چرخه‌ای تحلیل، روشی برای گردآوری، تحلیل و استنتاج از داده‌های کیفی پربعد در مسیر توسعه دانش مدیریت اسلامی. روش شناسی علوم انسانی. س ۱۵. ش ۶۱: ۱۲۳-۱۴۲.

تقوی دامغانی، سید رضا (۱۳۹۳). نگرشی بر مدیریت اسلامی. چ دوازدهم. تهران: چاپ و نشر بین الملل.

چاوشی، کاظم (۱۳۸۸). بررسی رویکردهای نظری به مدیریت اسلامی. پژوهش‌های میان رشته‌ای قرآنی. س ۱. ش ۲: ۴۳-۵۳.

حسینی قصر، صغری؛ زین آبادی، حسن رضا؛ علیزاده، مرتضی (۱۳۹۳). تحلیلی بر روش‌شناسی و یافته‌های پژوهش‌های انجام شده در زمینه کارآفرینی و ویژگی‌های کارآفرینان. پژوهش‌های مدیریت در ایران. د ۱۸. ش ۴.

خاکی، غلامرضا (۱۳۸۹). روش تحقیق مدیریت. چ پنجم. تهران: انتشارات بازتاب.

خنیفر، حسین (۱۳۸۴). تحلیل محتوای ادبیات مدیریت اسلامی با تأکید بر آثار منتخب. فرهنگ مدیریت. س ۳. ش ۱۰: ۱۵۱-۲۰۱.

خواستار، حمزه؛ غفاری، رحمان؛ پورعزت، علی اصغر؛ حیدری، الهام (۱۳۹۰). پژوهشی درباره پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد مدیریت دولتی از حیث موضوع و روش: مورد مطالعه دانشگاه تهران. علوم مدیریت ایران. س ۶. ش ۲۱.

دانایی فرد، حسن؛ لطیفی، میثم؛ نقی‌پورفر، اصغر؛ مشبکی، اصغر (۱۳۸۹). بازپردازی مفهوم انضباط کارکنان رویکردی قرآنی. مدرس علوم انسانی. د ۱۴. ش ۳.

دانایی فرد، حسن؛ الوانی، سید مهدی؛ آذر، عادل (۱۳۹۰). روش‌شناسی پژوهش کیفی در مدیریت: رویکردی جامع. تهران: انتشارات صفار.

دانایی فرد، حسن؛ مظفری، زینب (۱۳۸۷). ارتقاء روایی و پایایی در پژوهش‌های کیفی مدیریت: تأملی بر استراتژی ممیزی پژوهشی. پژوهش‌های مدیریت. س ۱. ش ۱: ۱۳۱-۱۶۲.

ساجدی‌نیا، محمد حسین (۱۳۸۲). اصول و مبانی مدیریت اسلامی. تهران: شهر آشوب.

- سرلک، محمد علی؛ سید جوادین، سید رضا؛ نجاتبخش اصفهانی، علی؛ ویسه، سید مهدی (۱۳۹۱). شناسایی ابعاد سازمان معنویت گرا در آموزش عالی ایران (با رویکرد اسلامی). *فرهنگ در دانشگاه اسلامی*. س ۲. ش ۳. عابدی، احمد؛ شوخی، علیرضا (۱۳۸۹). مقایسه روش شناسی پژوهش کمی و کیفی در علوم رفتاری. *راهبرد*. س ۱۹. ش ۵۴.
- عابدی جعفری، حسن؛ ازگلی، محمد (۱۳۸۸). مروری بر سیر تحقیقات مدیریت اسلامی در ایران. *علوم انسانی دانشگاه امام حسین (ع)*. س ۱۷. ش ۷۶: ۲۹-۵۲.
- عابدی جعفری، حسن؛ خواستار، حمزه؛ اعظمی، امیر (۱۳۸۹). پرسشهای بزرگ در زمینه مطالعات سازمان و مدیریت اسلامی. *علوم انسانی دانشگاه امام حسین (ع)*. س ۱۷. ش ۷۹: ۱۳۵ تا ۱۵۸.
- عزیزی، شهریار؛ فرهیخته، فاطمه (۱۳۹۲). تحلیل محتوای تناظر و فرا روش پایان نامه های بازاریابی در دانشگاه های منتخب تهران. *مدیریت بازرگانی*. س ۵. ش ۳: ۱۰۵ - ۱۲۴.
- علی احمدی، علیرضا؛ علی احمدی، حسین (۱۳۸۰). متدولوژی تدوین نظامات مدیریتی و تئوری پردازی در مدیریت اسلامی. *اولین همایش مدیریت اسلامی*. تهران: دانشگاه آزاد اسلامی.
- فناپی اشکوری، محمد (۱۳۹۱). مواجهه دیندارانه با علوم جدید. *روش شناسی علوم انسانی*. س ۱۸. ش ۷۲. کرسول، جان؛ ویکی پالنو، کالک (۱۳۸۷). *روش های تحقیق تلفیقی*. ترجمه عباس زارعی و محسن نیازی. تهران: ناشران الحجج.
- کریمی موثقی، حسین (۱۳۸۳). تحقیق کیفی به موازات تحقیق کمی. *مدیریت سلامت*. ج ۷. ش ۱۸: ۶۰-۶۷.
- گنجعلی، اسدالله؛ پارسازاده، احمد (۱۳۹۰). مدل لاکاتوش - کوهن، به مثابه مدلی روش شناختی جهت نظریه پردازی در مدیریت اسلامی. *اندیشه مدیریت راهبردی*. د ۵. ش ۱۰: ۱۹۹-۲۲۰.
- لطیفی، میثم (۱۳۹۰). روش شناسی راهبردهای تدبیر در قرآن کریم: استقرایی از پژوهش های میان رشته ای مدیریت اسلامی در دهه اخیر. *اندیشه مدیریت راهبردی*. س ۵. ش ۱۰: ۵۵ - ۲۵.
- مهدوی راد، محمد علی؛ صادقی، حسن (۱۳۹۳). تحلیل تعامل علم و عمل در مدیریت اسلامی از دیدگاه قران و حدیث. *مدیریت اسلامی*. س ۲۲. ش ۱: ۲۳۵-۲۶۱.
- محمد نژاد شورکایی، مجتبی؛ جشنی آرانی، مجتبی؛ یزدانی، حمیدرضا (۱۳۹۰). فراروش تحقیقات انجام شده در زمینه عوامل مؤثر بر رضایت مشتری تحلیل اسنادی پایان نامه های کارشناسی ارشد و دکتری دانشگاه های دولتی تهران. *چشم انداز مدیریت بازرگانی*. س ۶. ش ۳۹: ۱۴۱-۱۶۴.
- محمودی، جعفر (۱۳۷۹). چيستی مدیریت اسلامی در بوته نقد. *دانش مدیریت*. س ۱۳. ش ۳: ۵۱ - ۲۳.
- مقیمی، سید محمد (۱۳۹۴). *اصول و مبانی مدیریت اسلامی*. تهران: انتشارات راه دان.
- نجات بخش اصفهانی، علی؛ باقری، اکبر (۱۳۸۸). بررسی تطبیقی روش شناسی تحقیق در مدیریت اسلامی در مقایسه با روش شناسی های تحقیق در علوم مدیریت رایج. *پژوهش های اسلامی*. س ۳. ش ۵: ۲۱۹-۲۴۲.
- نجاری، رضا (۱۳۸۴). *مبانی مدیریت اسلامی*. چ چهارم. تهران: دانشگاه پیام نور.

نصر اصفهانی، علی؛ حاجیان، طالب؛ کریمی، مهدی؛ رضوانی سید مرتضی (۱۳۹۱). بررسی تحمل و مدارا در رهبری سازمان با تکیه بر دیدگاه نهج البلاغه. *مدیریت اسلامی*. س ۲۰. ش ۲: ۱۱۳-۱۳۰.

نیومن، ویلیام لاورنس (۱۳۸۹). *شیوه‌های پژوهش اجتماعی: رویکردهای کیفی و کمی*. ج اول. چ دوم. ترجمه حسن دانایی‌فرد و حسین کاظمی. تهران: مؤسسه کتاب مهربان نشر.

وفائی، محمد رضا (۱۳۸۱). *عظمت مدیریت اسلامی*. دومین همایش مدیریت اسلامی. تهران: دانشگاه آزاد اسلامی.

منابع انگلیسی

- Bandas, Terese. Hall, Elisabeth O.C (2007). A decade of metasynthesis research in health sciences: A meta-method study. International Journal of Qualitative Studies on Health and Well-being. 2: 101_113.**
- Barnett-Page, Elaine. Thomas, James (2009). Methods for the synthesis of qualitative research: a critical review. *BMC Medical Research Methodology*. 9:59.
- Bench S. & Day T., 2010. The user experience of critical care discharge: a meta synthesis of qualitative research. *International Journal of Nursing Studies*, 47(4):487-499.
- Edwards, M. Davies, M. Edwards, A (2009). What are the external influences on information exchange and shared decision-making in healthcare consultations: A meta-synthesis of the literature. *Patient Education and Counseling*. 75:37-52.
- Hofstede, G. (1993). Cultural constraints in management theories. *Academy of management executive*, 7(1): 81-94
- Rahmani, Kamaledin. Rahmanisamira (2013). Developing a conceptual model of customer loyalty using meta-synthesis. *European Online Journal of Natural and Social Sciences*. 2(2):166-173.
- Sandelowski M. & Barros J., 2007. *Handbook for Synthesizing Qualitative Research*. Springer Publishing Company Inc.
- Zhao, S. (1991). METATHEORY, METAMETHOD, META-DATA-ANALYSIS: What, Why, and How?. *Sociological Perspectives*. 34(3): 377-390.
- Zimmer, Iela (2004). Qualitative meta-synthesis: a question of dialoguing with texts. *Journal of advanced nursing*. March 2006.

